

УДК 37(092)

Тетяна Кочубей,
кандидат педагогічних наук, професор
кафедри соціальної педагогіки та історії педагогіки,
проректор з гуманітарно-педагогічної роботи
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
Людмила Веремюк,
аспірант Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

В. А. ЛАЙ, К. Д. УШИНСЬКИЙ: ПЕДАГОГІКА ДІЇ

У статті досліджено педагогічний спадок німецького педагога-реформатора. Здійснено порівняльний аналіз ідей німецького педагога В. А. Лая та вітчизняного педагога-новатора К. Д. Ушинського. Визначено, що особливе місце у спадщині обох педагогів займає дидактика. Трудова діяльність виступала необхідним засобом розумового, фізичного й духовного розвитку учнів. Педагоги великого значення надавали рефлексам, що покладені в основу дії. Провідною умовою навчання виступав принцип природовідповідності.

Ключові слова: педагогіка дії, трудова діяльність, духовний розвиток, рефлекс, увага, спадковість.

В статье исследовано педагогическое наследство немецкого педагога-реформатора. Осуществлен сравнительный анализ идей немецкого педагога В. А. Лая и отечественного педагога-новатора К. Д. Ушинского. Определено, что особое место в наследии обоих педагогов занимает дидактика. Трудовая деятельность выступала необходимым средством умственного, физического и духовного развития учащихся. Педагоги большое внимание предоставляли рефлексам, которые положены в основу действия. Ведущим условием обучения выступал принцип природосообразности.

Ключевые слова: педагогика действия, трудовая деятельность, духовное развитие, рефлекс, внимание, наследственность.

A significant inheritance of German pedagogue reformer is investigated in the article. A comparative analysis of German pedagogue W. A. Lay's and native pedagogue innovator K. D. Ushynsky's ideas are analyzed. A special place in both pedagogues inheritance takes didactics. Labor activity was a necessary means of mental, physical and spiritual children's development. Pedagogues paid a great attention to reflexes that where laid down in the base

of action. A leading condition in the process of study is a principle of nature correspondence.

Key words: *education of action, labour training, spiritual development, reflexes, attention, heredity.*

Наприкінці XIX – початку XX ст. у світі та в Україні зокрема, набула поширення «нова» педагогіка, на основі якої відбувалося реформування всієї системи освіти. Такі зміни були зумовлені розвитком у світовій реформаторській педагогіці напряму експериментальна педагогіка. Представники цього напряму (А. Лай, Е. Мейман) уперше цілеспрямовано займалися всебічним вивченням дитини, впровадженням нових експериментальних методів дослідження, пошуком ефективних шляхів побудови взаємин між учителем і учнем, які б максимально сприяли реалізації можливостей розвитку і творчого потенціалу кожної дитини.

Персоналії, прогресивні ідеї, науково-педагогічна та творча спадщина представників досліджуваного періоду стали предметом вивчення вчених та знайшли відображення у дисертаційних дослідженнях І. М. Бакаленко, Ю. М. Корнейко (К. Д. Ушинський), А. В. Степаненко (Е. Мейман), однак спадщина В. А. Лая досліджувалася дотично до експериментальної педагогіки такими вченими як Т. М. Петровою, Л. О. Лисенко, Т. О. Кравцовою, А. М. Растигіною.

Тому метою статті є дослідження педагогічного спадку В. А. Лая та здійснення порівняльного аналізу ідей німецького педагога-новатора та вітчизняного педагога К. Д. Ушинського.

У педагогічній спадщині В. А. Лая (1862–1926) та К. Д. Ушинського (1824–1871) особливе місце посідає дидактика. Навчання, на думку вітчизняного педагога, повинно вирішувати два основні завдання – освітнє і виховне. Освітнє завдання, за К. Д. Ушинським, полягає у повноцінному засвоєнні знань про природу і суспільство, які необхідні людині для вдосконалення суспільного життя. Виховне завдання, вважав педагог, полягає у виробленні в учнів світогляду [9, с. 327]. На його думку, навчання повинно носити діяльнісний характер. Діяльнісному навчанню приділяв велику увагу і В. А. Лай. Він обґрунтував ідеї педагогіки дії, яка передбачала практичну, творчу діяльність. Такий підхід до навчання відіграв позитивну роль у боротьбі з вербалізмом. Заслуга В. А. Лая ще й у тому, що за допомогою дидактичного експерименту він прагнув визначити умови успішності навчання й обґрунтувати систему його методів і засобів [2, с. 184].

Обидва педагоги В. А. Лай та К. Д. Ушинський вагомого значення надавали праці. На думку українського педагога, праця має велике виховне значення. Про це свідчить стаття К. Д. Ушинського «Праця в її психічному і виховному значенні» опублікована 1860 р. у періодичному виданні № 7 «Журнал Министерства народного просвещения». У ній автор підкреслив

домінуючу роль праці у формуванні моральних якостей людини. Ним висунуті ідеї діяльнісної сутності людини, основоположного значення праці у розвитку особистості, активної природи людської психіки. Однією з провідних ідей К. Д. Ушинського була праця як головний фактор та основний засіб виховання. Ця ідея залишається актуальною і для сучасної педагогіки та практики. З цього приводу він писав: «Тільки внутрішня, духовна, животворна сила праці є джерелом людської гідності, а разом з тим і моральності, і щастя» [8, с. 108]. Таке значення праці, за К. Д. Ушинським, корениться в її психічній основі. На думку автора, психологічний закон праці полягає в тому, що насолоди повинні врівноважуватися працею, хоч би які вони були високі і благородні. Під насолодами педагог розуміє насолоду мистецтвом, великодушність, патріотизм, любов до людства, насолоду сімейним щастям. Працю український педагог називає єдиною доступною людині на землі і єдиною гідним щастям людства. Виховання, на його думку, повинно розвивати у людини звичку і любов до праці, дати їй можливість знайти для себе «сродну» працю. Інший важливий наслідок для педагогіки, який випливає з психологічного значення праці, полягає в тому, що виховання не тільки повинно розвивати розум людини і дати їй повний обсяг знань, а й запалити в ній жагоду до праці. Щоб людина щиро полюбила працю, насамперед, треба прищепити їй розважливий погляд на життя. З працею К. Д. Ушинський пов'язував не лише виховання, а й викладання. Він зазначав, що викладання кожного предмета у школі повинно неодмінно вестися так, щоб на долю вихованця припадало стільки праці, скільки можуть подолати його молоді сили. Учений зазначав, що праця фізична є корисним та приємним відпочинком після розумової, ставлячи у приклад досвід багатьох закладів Німеччини, де вихованці у вільний від навчання час займалися господарськими роботами, обробіткою саду, опрацюванням книг та ін. [8, с. 104–120]. Праця, за К. Д. Ушинським, виступала вищою формою людської діяльності. За його словами, стремління до діяльності – вроджена властивість людини. Праця слугує запорукою духовного розвитку людини. Трудова діяльність виступала необхідною умовою гармонійного розвитку людини – фізичного, розумового, морального, естетичного [1, с. 99–106].

Такої ж думки дотримувався німецький педагог В. А. Лай. У «Експериментальній дидактиці» (1903) він виклав погляди на реформування тогочасної школи, де праця проголошувалася не навчальним предметом, а принципом викладання всіх навчальних дисциплін. За В. А. Лаєм, ручна праця в народній школі повинна стати засобом розумового, фізичного й духовного розвитку учнів [2, с. 444].

Так, К. Д. Ушинський був обізнаний з європейським досвідом організації навчальної діяльності в школах. Відвідуючи у 1862–1867 рр. школи Швейцарії, він зазначав, що педагогічна теорія і практика у них

ґрунтується на законах фізіології та психології. Адже, нерідко можна знайти вихователів, які мають неабиякі знання з анатомії і фізіології завдяки знанням, що почерпнули із закордонної літератури. Про важливість знань з фізіології та психології для педагогів К. Д. Ушинський писав: «Читаючи фізіологію, ми на кожній сторінці переконуємося в широкій можливості впливати на фізичний розвиток індивіда, а ще більше на послідовний розвиток людської раси. З цього джерела, яке тільки відкривається, виховання ще майже нічого не черпало. Коли ми переглядаємо психічні факти, взяті з різних теорій, нас вражає мабуть ще більша можливість мати величезний вплив на розвиток розуму, почуття й волі людини, і так само нас вражає мізерність цієї можливості, яку вже використало виховання» [8, с. 202–208]. З цих слів педагога можемо зробити висновок, що вітчизняна педагогічна теорія і практика у кінці XIX – на початку XX ст. запозичала знання з фізіології та психології із закордонних видань, при цьому саме фізіологія набувала швидкого поширення.

На основі знань з фізіології та психології будувалась і теорія «школи дії» німецького педагога В. А. Лая. Вихідним пунктом і засобом реалізації педагогіки дії виступали для нього не книги і пояснення учителя, не лише інтерес, воля, праця, а, як писав він, повноцінне життя дитини з її гармонійним розмаїттям реакцій. В основі навчання, на його думку, повинна лежати послідовність таких дій, як сприймання, розумова переробка сприйнятого, зовнішнє вираження уявлень за допомогою опису, малюнка, дослідів, драматизації та інших засобів. Саме тому ручна праця виступала у В. А. Лая як принцип викладання, який сприяє навчанню і вихованню. Адже, праця є необхідною кінцевою ланкою природного процесу взаємопов'язаних реакцій. Особлива роль відводилася В. А. Лаєм третьому компоненту його тріади – вираженню, яке і є дією, направленою на пристосування дитини до навколишніх умов середовища, у тому числі й соціальних. Вироблення такого пристосування у дитини було основним завданням школи дії [5].

Так як і В. А. Лай, К. Д. Ушинський зосереджував увагу педагогів на знаннях з психології. Він підкреслював, що педагог за змістом своєї роботи не може не бути психологом, тому що він вивчає дитину, її здібності, нахили, помічає розвиток її розуму і керує цим розвитком, спрямовує у потрібному напрямі волі виховання, формує характер, тобто «щохвилини перебуває у сфері психологічних явищ» [9, с. 338]. Врахування психологічних особливостей дитини обидва педагоги вважали однією з найважливіших умов правильної організації навчальної роботи. За В. А. Лаєм, психологія вчить, що відчуття, уявлення і мислення, почуття та воля породжують рух, приймають форми реакції. Центральні рухові процеси розповсюджуються по моторних нервах і приводять у рух м'язи органів відчуттів при сприйманні. Зокрема, він зазначав, що

спостереження будь-якого предмета викликає установку ока, у відповідності з яким ми отримуємо зоровий образ більшої чи меншої чіткості. Якщо ж цей образ не задовольняє нас у порівнянні з дійсним прообразом, то головний мозок посилає новий імпульс, який заставляє покращити установку зорового апарата і тоді цей образ стає більш чіткішим, тобто сприймання удосконалюється завдяки зовнішньому вираженню [4, с. 45].

Отже, на думку В. А. Лая, головним принципом навчання і виховання є принцип дії, що вимагає від учителя максимального використання усіх дитячих реакцій на вплив зовнішнього середовища, розвитку усіх форм активної діяльності учнів. У діях дитини знаходять вияв її уявлення про навколишній світ. Оскільки в основі дії покладені вроджені або набуті в процесі життєвого досвіду рефлекси, то виховання і навчання у першу чергу повинно ґрунтуватися на них [3, с. 503].

Як зазначає С. Л. Соловейчик у книзі «Час ученичества. Жизнь замечательных учителей», у 60-х роках XIX століття відкрилася можливість діяти у різних напрямках. Саме у цей час стрімко розвивалося капіталістичне підприємництво, усі прошарки населення мали потребу у «людях-деятелях» і цінували ініціативу, живий характер, яскраве і точне слово. На думку дослідника, К. Д. Ушинський своїми статтями якраз і виразив цю загальну потрібну у дії, тобто у вихованні людей дії. Він домагався того, щоб навчити учнів діяти, бути активними на кожному уроці, уважними, зацікавленими, енергійними. Ми суголосні з думкою С. Л. Соловейчика про те, що він називає педагогіку К. Д. Ушинського педагогікою дії, теорією виховання енергійної та працелюбної людини [7, с. 137–139].

Обидва педагоги велику увагу приділяли значенню навичок. Зокрема, К. Д. Ушинський з цього приводу писав: «Кожен, хто навчав дітей писати, читати, без сумніву помітив, яку важливу роль відіграє при цьому навичка, набута учнем вправами і яка поволі вкорінюється в його нервовій системі у формі рефлексорних несвідомих або напівсвідомих рухів. Тут ви помічаєте, що від розуміння дитиною того, як треба щось зробити, до легкого і чистого виконання цієї дії минає чимало часу і як від безперервних вправ одній і тій самій дії вона поволі втрачає характер свідомості і набуває характеру підсвідомого або напівсвідомого рефлексу. Тільки вже тоді, коли читання й письмо стали для дитини механізмом і звичкою, несвідомим рефлексом, тільки тоді звільнювані поступово сили свідомості й волі дитини можуть бути використані на набування нових, вищих знань і навичок» [8, с. 233]. Тобто, на думку педагога, звичка укорінюється повторенням якої-небудь дії, повторенням її доти, поки в дії почне відбиватися рефлексивна здатність нервової системи й поки в нервовій системі не встановиться схильність до цієї дії. Отже, повторення одних і тих самих дій є неодмінною умовою встановлення звички.

К. Д. Ушинський зауважував, що це повторення, особливо на початку, повинно бути по можливості частим; але при цьому слід мати на увазі властивість нервової системи втомлюватися і відновлювати свої сили. Якщо дії повторюються так часто, що сили нервів не встигають відновлюватися, то це може тільки роздратовувати нервову систему, а не встановлювати звичку. Періодичність дій педагог називав однією з істотних умов становлення звички, бо ця періодичність помітна у функціонуванні нервової системи. При цьому важливе значення має правильний розподіл занять [8, с. 234–235]. Підтвердженням цього є настанови вченого: «Якщо ми хочемо вкоренити яку-небудь навичку, то відповідно хочемо запропонувати який-небудь образ дій. Ми повинні обдумати цей образ дій і виразити його у простому, по можливості короткому правилі і лише тоді вимагати виконання цього правила». Адже, у силі звички полягає сила виховання [6, с. 234–235].

Важливого значення у процесі навчання і виховання дитини К. Д. Ушинський надав увазі. На його думку увага необхідна для того, щоб враження могло перетворитися у відчуття. Він називав цей процес «єдиними дверима, через які враження зовнішнього світу, або точніше, стани нервового організму, викликають у душі відчуття» [8, с. 241–250].

К. Д. Ушинський зазначав, що навчання повинно будуватися на основі конкретних образів, добутих дітьми з навколишнього світу. Навчання, за К. Д. Ушинським проходить дві основні стадії. Перша з них поділяється на три ступені: I – під керівництвом учителя діти швидко сприймають предмети чи явища навколишнього світу; II – спрямовані учителем учні порівнюють і зіставляють сприйняті образи і так виробляють попередні поняття; III – учитель додатково пояснює ці поняття, відокремлюючи основне від другорядного і приводить здобуті знання у систему. Друга стадія починається з узагальнення учителем викладеного ним матеріалу і проводиться робота щодо закріплення набутих знань і навичок [9, с. 330]. Ці стадії перегукуються з тріадою дій В. А. Лая – сприйняття, розумове засвоєння сприйнятого і зовнішнє відображення вироблених уявлень через малюнок, макет, драматичний акт або будь-яку іншу дію, що сприяла пристосуванню дитини до довколишнього життя.

К. Д. Ушинський відстоював принцип природовідповідності у навчанні, тобто відповідності навчання природі дитини. Цю відповідність він убачав у своєчасному початку навчання. З цього приводу він зазначав: «Якщо ви розпочинаєте взагалі вчити дитину раніше, ніж вона визріла для навчання, або вчити її якого-небудь предмета, зміст якого не відповідає їй за віком, то неминуче натрапите на такі перешкоди в її природі, які може подолати тільки час» [9, с. 329]. Важливою умовою природовідповідного навчання вітчизняний педагог уважав сприяння вільному розвитку здібностей дітей з урахуванням специфічних особливостей цього розвитку

на різних вікових етапах. Для здійснення принципу природовідповідності К. Д. Ушинський вказував на необхідність побудови навчального процесу на основі знань з психології, фізіології та анатомії людини. Учений вказував, що вчитель повинен бути обізнаним із закономірностями психофізичного розвитку дітей, вивчати природу дитини. Природовідповідність педагогіки він бачив в урахуванні особливостей психофізичного розвитку дитини. Основний закон дитячої природи, стверджував К. Д. Ушинський, можна виразити так: дитина потребує діяльності і втомлюється не діяльністю, а її одноманітністю та однобічністю. Педагог убачав сутність природного стану дитини у діяльності, рухливості, у стремлінні до пізнання навколишнього середовища, і зазначав, що цією «вказівкою природи» повинен керуватися учитель [1, с. 182–201]. В основі педагогічної концепції В. А. Лая теж лежав принцип природовідповідності. Він розглядав природовідповідне виховання як педагогічний принцип, який вимагав будувати процес виховання на основі особливостей природи дитини. На думку вченого, природовідповідність є одним із основоположних принципів шкільної реформи. Так, наприклад, у книзі «Школа дії. Реформа школи відповідно до вимог природи і культури» педагог розвивав ідеї школи-общини, в якій моделюється природне й соціальне середовище, де учень привчається узгоджувати свої дії із законами довкілля [4, с. 156].

Ідеї впливу спадковості на розвиток дитини ми простежуємо у працях В. А. Лая і К. Д. Ушинського. Німецький педагог, аналізуючи біологічні та соціальні чинники виховання та їхній вплив на душу і тіло дитини, брав до уваги такі фактори спадковості: індивідуальні (успадковані задатки, інстинкти), батьки (хвороби, злочинність), сестри та брати (кількість, вік, хвороби і т.д.), предки, раса [4, с. 65]. К. Д. Ушинський теж зазначав факт передачі певних хвороб по спадковості. Педагог-демократ уважав, що по спадковості передаються і задатки нахилів дитини до того чи іншого роду діяльності. Але вирішальний вплив, на розвиток людини, на формування її людських якостей, уважав він, робить не спадковість, а зовнішній вплив – середовище та виховання [1, с. 74–75].

Отже, здійснивши компаративний аналіз педагогічних ідей німецького педагога-новатора В. А. Лая та вітчизняного педагога-демократа К. Д. Ушинського ми дійшли висновку, що у кінці XIX ст., коли стрімко розвивалося капіталістичне підприємництво, з'явилися ідеї про потребу у дії в різних її проявах. Зокрема, перед освітою постали завдання виховання людей дії, досягнення енергійності, діяльності, активності на уроках. Трудова діяльність розглядалася педагогами (К. Д. Ушинським та В. А. Лаєм) не як окремий предмет, а виступала необхідним засобом розумового, фізичного й духовного розвитку учнів. Обидва педагоги надавали великого значення рефлексам, що покладені в основу дії. Вони

радили навчально-виховний процес будувати на основі сприйняття, розумового засвоєння сприйнятого та роботи по закріпленню набутих знань і навичок (К. Д. Ушинський) або зовнішнього відображення вироблених уявлень (В. А. Лай). Провідною умовою навчання, на думку вчених, виступав принцип природовідповідності. Одним із біологічних факторів навчання і виховання німецький та вітчизняний педагоги визначали спадковість, але при цьому зазначали, що важливим впливом на розвиток дитини є навколишнє середовище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончаров Н. К. Педагогическая система К. Д. Ушинского / Н. К. Гончаров. – М. : «Педагогика», 1974. – 272 с.
2. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України [гол. ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Зайченко І. В. Історія педагогіки : у 2-х кн. Кн. 1. Історія зарубіжної педагогіки / І. В. Зайченко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2010. – 624 с.
4. Лай В. А. Школа действия. Реформа школы сообразно требованиям природы и культуры / Вильгельм-Август Лай ; [авториз. перевод с нем. Е. Пашуканиса]. – 2-е изд. – Петроград : Школа и жизнь, 1920. – 158 с.
5. Лай В. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ru.wikipedia.org
6. Педагогические идеи К. Д. Ушинского / [Ред. О. Свердлова]. – М. : Знание, 1971. – 80 с.
7. Соловейчик С. Л. Час ученичества. Жизнь замечательных учителей / С. Л. Соловейчик. – Изд. 2-е. – М. : Дет. лит., 1972.
8. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. Т. 1. : Теоретичні проблеми педагогіки / скл. і підгот. до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відпов. ред.) та ін. ; ред. кол. : В. Н. Столетов та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – 488 с.
9. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2-х т. Т. 2. : Проблеми російської школи / скл. і підгот. до друку Е. Д. Дніпров ; за ред. О. І. Пискунова (відпов. ред.) та ін. ; ред. кол. : В. Н. Столетов та ін. – К. : Рад. школа, 1983. – 360 с.